

БОРИВОЈ ЧАЛИЋ

Вуковар

ЗАХАРИЈА ОРФЕЛИН И АНТИКА

Апстракт: У делима Захарије Орфелина уочљиви су трагови његовог познавања античке културе. Основе тих знања Орфелин је, несумњиво, морао стећи још током свог образовања о којем се, на жалост, не зна ништа. На класичну културу као на један од важних елемената Орфелинове ерудиције указују у првом реду уџбеници латинског језика које је приредио и објавио. Антички садржаји присутни су већ у спису просветитељског тона *Зрцало науке* (1756–1762), а затим се уочавају у *Калиџрафији* (1759), *Славено-српском маџазину* (1768), *Житију Пејира Великог* (1772–1774) те у *Искусном њодрумару* и *Вечном календару* (1783). И своје презиме, према једном од могућних тумачења, овај је аутор начинио према именима античких митолошких личности. Користећи и античке садржаје у служби својих просветитељских идеја и настојања, Орфелин је дао немали прилог процесу рецепције антике у српској култури.

Кључне речи: Захарија Орфелин (18. век), антика, српска књижевност, српска култура, просветитељство

Однос српског енциклопедисте, песника и полихистора из доба просветитељства, Захарије Орфелина, према античком наслеђу није систематски истраживан па је тако до данас, као уосталом и бројни други аспекти његовог деловања, остао не само недовољно проучен већ у доброј мери и неуочен у његовом обимном и разуђеном делу. У недостатку било каквих података и вести о Орфелиновом школовању оно мало, више него недостатних, трагова које је о себи сâм оставио, помињући како су му књига и читање били једина академија и највећа наука, што је нешто касније и мало измењено поновио и његов први биограф, а сувременик, Елек Хорањи,¹ тешко да су основа на којој ће бити могућно понудити једино објашњење ширине његових знања

¹ Alexius Horanyi, *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*, Pars II, Vienna, 1776, 705-708. В. и А. Хорањи, „Захарија Орфелин“, [превео Б. Чалић], *Љепојис две хиљаде њрве*, Загреб, 2001, 495; Уп. Б. Чалић, „Захарија Орфелин у Хорањијевом лексикону“, *Нав. дело*, 496-499.

иако је, нема никакве сумње, много постигао и великим личним радом. Ваља се надати да ће се, једном, открити где је и какве школе учио и завршио Захарија Орфелин. Такви подаци засигурно би пружили добар темељ за потпуније разумевање Орфелинове учености, његових уметничких и научних интересовања и постигнућа и за целовиту слику о његовој стваралачкој личности били би од пресудне важности.

Уз многа друга недовољно расветљена места у Орфелиновом животу и раду, пажњу већ на самом почетку привлачи његов необични псеудоним који још увек измиче једнозначном и недвосмисленом тумачењу. Не искључујући ни друге досадашње покушаје објашњења, несумњиво је да је прва и општа асоцијација на овај псеудоним везана уз имена античких митолошких личности Орфеја и Лина која, и без ближег познавања њихових биографија, имају помало елегичан тон. И док око Орфеја, најчувенијег митског свирача и певача, нема никаквих сумњи, нејасно је остало на коју се тачно, између више истоимених митолошких личности, односи име Лин. Да ли на сина Аполона и Псамате, или сина музе Ураније или, пак, на Херакловог учитеља музике који је, према миту, поучавао и Орфеја, а заједно с њим помиње се и као творац китародије? Ни на ово се, дакако, не може дати одговор али није далеко ни помисао да је већ на почетку свог рада Захарија Орфелин, ко зна због чега, пожелео да своје место ствараоца потврди таквим звучним и упечатљивим презименом под којим ће једино и остати познат.

Један од важних спољашњих, лако уочљивих, трагова који ваља узети у обзир при промишљању веза овог ствараоца с класичном културом јесте и вишејезични састав Орфелинове библиотеке, једине збирке његових личних ствари која је, размерно целовито, сачувана до данас.² У невеликој збирци књига штампаних латинским језиком, већином верско-полемичке догматске садржине, пажњу посебно привлаче италијанско-латински и латинско-италијански речник,³ објављени у Венецији 1764, на којима је и власторучни Орфелинов потпис са записом да су књиге онде и купљене 14. маја исте године. Ту је и неколико издања латинско-немачких и немачко-латинских речника⁴ те један вишејезични речник (италијански, француски, немачки и латински).⁵

Несумњив и важан траг који указује не само на Орфелиново образовање, већ и на класичну основу тог образовања свакако су и уџбеници латинског језика које је приредио и објавио за потребе оновремених српских школа.⁶ Јер како би иначе, без потребних знања и одговарајуће спреме, уопште могао да

² У Патријаршијској библиотеци у Београду, издвојена у посебну целину с почетном сигнатуром Орф. и арапским бројем.

³ Тихомир Остојић, *Захарија Орфелин. Живој и рад му*, Српска краљевска академија, Београд, 1923, 198 (бр. 18 и 19).

⁴ *Нав. дело*, 201 (бр. 37 и 38), 204 (бр. 48 и 49) и 209 (бр. 80).

⁵ *Нав. дело*, 198 (бр. 21).

⁶ Орфелинови уџбеници латинског језика, обзиром на бројна питања која отварају, заслужују да буду тема посебног рада. Због тога се у овом тексту помињу тек у неопходној мери.

се упусти у такав издавачки подухват. Класични латинитет, заснован на античкој реторици чинио је, већ и захваљујући јединственој позицији латинског језика, основу универзитетског образовања у целој Европи па је на њему темељен и наставни програм прве српске више школе у 18. веку, оне новосадске епископа Висариона Павловића.⁷ Таква знања могао је, дакле, Орфелин стећи већ и у домаћој средини. У тој се школи, на трагу класичних узора, изучавала и она поетика каква се налази у коренима његовог песничког стваралаштва. После таквог образовања могао је започети и своју седмогодишњу учитељску каријеру у Новом Саду.

Прва два од ових уџбеника *Донаџи* Јоханеса Рениуса⁸ (Johannes Rhenius, 1574–1639) и *Начајџки лајџинскајо јазика* Христофора Целариуса⁹ (Christophor, Keller, Cellarius, 1638–1707), штампани у Венецији 1765, данас нису познати и од њих није сачуван ниједан примерак. Ове књиге су у науци још увек и крупан библиографски проблем јер је сâм Орфелин о њима касније писао помало противречно, па има мишљења да оне нису ни објављене.¹⁰

Адеспотно штампан *Лајџински буквар*¹¹ (Венеција, 1766) захваљујући Хораџију, атрибуиран је Орфелину. Невелика обимом (47 стр.) књига има веома занимљиву, праву букварску, структуру те је тиме наслов сасвим оправдан, с обзиром да је и намењена, како каже сâм аутор, српској деци. Половину књиге чини садржај богословне тематике (Оченаш, Символ вере, Десет заповеди и др.) с текстом на латинском језику и упоредним преводом на српски. Други део књиге заузима кратак латинско-српски речник обликован у неколико тематских целина (о небесима, елементима, времену, зверима, птицама итд.).

Много амбициозније је замишљен и остварен уџбеник *Первије начајџки лајџинскајо јазика*¹² (Венеција, 1767). Први део ове књиге чини граматика латинског језика немачког педагога и професора Јоханеса Рениуса *Donatus Latino-Germanicus*, настала на трагу граматикâ римског граматичара Елија Доната (Aelius Donatus). Донатове *Ars minor* и *Ars maior* биле су цењени уџбеници латинског језика током целог средњег века, па је тако и назив Донат постао опште име за латинску граматику. Други део књиге је извод из Целаријевог латинског лексикона. Христофор Целариус, немачки лингвиста и полихистор, био је први који је историју поделио на стари, средњи и нови век. При састављању свог речника Орфелин је, међу осталим, корис-

⁷ Мирјана Д. Стефановић, *Лексикон српској просветијелџства*, Службени гласник, Београд, 2009, 22.

⁸ Георгије Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, Народна библиотека СР Србије, Београд, 1964, 79 (бр. 74).

⁹ *Нав. дело*, 79 (бр. 75).

¹⁰ В[ладимир] П. Гудков, „Из историји славјано-сербској лексикографији. ‘Целаријев лексикон’ в переложении для сербов (Спб., 1746–Венеция, 1767)“, *Славјанскаја филологија*, 11, 1979, 113–114.

¹¹ Г. Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, 79–80 (бр. 76).

¹² Г. Михаиловић, *Нав. дело*, 85 (бр. 81).

тио и властити примерак Целаријевог лексикона (Санкт Петербург, 1746).¹³ Књига је сачувана у Орфелиновој библиотеци с његовим рукописним белешкама и пружа бар фрагментаран увид у његов редакторски поступак. *Colloquia scholastica – Школьные разговоры*, адаптација дела немачког теолога и филозофа Јоакима Лангеа (Joachim Lange, 1640–1744), завршни је део Орфелиновог уџбеника. Лангеова књига објављена је у Русији први пут 1738. и до краја 18. века имала је више издања. Није још увек утврђено у којој се мери Орфелинов уџбеник користио у настави латинског језика код Срба и колико је и како послужио онима којима је био намењен.¹⁴

Осим ових видљивих веза, остали трагови Орфелиновог односа према антици и његово познавање античког наслеђа скривени су у његовим делима. При том ваља имати на уму и Орфелинов стваралачки поступак у којем је, готово редовно, на јединствен начин спојено оно што је његово, властито и оригинално, с оним што је преузето било директно, дословно, с навођењем извора или без тога, или је, пак, преобликовано неким од његових карактеристичних поступака парафразирања и адаптације. Због тога се и питање Орфелинове оригиналности мора постављати и вредновати другачије: „према оном колико је новог у српску литературу и културу свога времена донео, чиме ју је обогатио и какав је циљ при томе остваривао.“¹⁵

Антички садржаји присутни су у многим Орфелиновим делима. Пратећи његову стваралачку хронологију на првом месту је рукописни спис несачуваног завршетка *Зрцало науке*.¹⁶ Иако његово ауторство није у науци још увек дефинитивно разрешено, с великом се вероватношћу може приписати опусу Захарије Орфелина. По својој садржини књига је зборник просветитељског тона, датиран између 1756. и 1762, обима 33 листа, писан у стиху и прози. Најобимнији део рукописа је прозни састав *Похвала славној науци*. Већ сам наслов ове Орфелинове рукописне књиге изазива асоцијацију на још једно славно *Слово*, ону похвалну беседу коју је Дионисије Новаковић одржао поткрај четвртог десетлећа 18. века отпочињући свој професорски рад у новосадској Рождество–богородичиној школи. Своје *Слово о њохвалах и њолзе наук свободних*¹⁷ у којем је изложио програм образовања и целовиту система-

¹³ Д[имитрије] Руварац, „Прва штампана латинска граматика за Србе“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 1-2, 1924, 164–169.

¹⁴ Helmut Keipert, „*Pervye načatki latinskago jazyka* (Venecija 1767) Zaharija Orfelina i njihova terminologija“, *Научни састџанак славистиџа у Вукове дане*, 18/1, Београд, 1990, 135.

¹⁵ Мирјана Бошков, „Захарија Орфелин и књижевност руског просветитељства“, *Зборник за славистиџу*, 7, Нови Сад, 1974, 61.

¹⁶ Библиотека Матице српске, Нови Сад, сигн. РР II 63; В. и Захарија Орфелин, *Зрцало науке*, с предговором Д–ра Димитрија Кириловића, Матица српска, Нови Сад, 1952.

¹⁷ Д. Руварац, „Дионисије Новаковић“, *Гласник Српске џравославне џаџириџаршије*, 13, Сремски Карловци, 1924, 197–203.

тизацију наука¹⁸ обликовао је Новаковић и као увод којим би своје ученике упознао са слојевитим вредностима античке културе и доприносом античких мислилаца историјском развоју.¹⁹ Отуда и не изненађује што је у свом предавању Дионисије Новаковић поменуо мноштво митолошких и историјских личности из грчког и римског света. Ту их је у српском 18. веку највише сабрано на једном месту.

Орфелинов спис по тону је сасвим другачији, одмакнут од високог академизма и у поглављу *Похвала славној науци* окренут просветитељском поучавању, све у настојању да увери своју публику у корист коју могу имати од науке. У ту сврху користи и стихове исписујући песму *К родитијељем слово*, адресирајући своја уверавања управо на оне који имају иницијалну и одлучујућу улогу у образовању своје деце. У тој је песми донео и мит о Фаетону. Извори *Зрцала науке* су вишеструки. То су дела Симеона Полоцког, Димитрија Ростовског, Исаије Копинског и других. По важности се истиче популарни зборник сентени *Аѿофѿеѿмаѿиѿа*. Шафарик је претпоставио да је аутор ове збирке пољски хуманистички писац Бењаш Будни (*Bieniasz Budny*),²⁰ који је на пољски језик превео и Цицеронова дела *De senectute* и *De amicitia*. Не зна се да ли је у основи пољске прераде била књига Еразма Ротердамског *Aprophthegmatum* штампана 1531. у Базелу. Преведена с пољског, књига је у Русији штампана први пут 1711. после чега је стекла велику популарности па је током 18. века онде прештампана више пута. Орфелиновим залагањем и у његовој редактури за је Србе објављена 1765. код Димитрија Теодосија у Венецији,²¹ као једна од књига „*con falsa data*“, једина међу њима која наводи Санктпетербург као тобожње место издања и једина од таквих књига која је била световног карактера.

У *Похвали славној науци* изреком се помињу Аристотел, сиракушки краљ Дионисије, мудраци Талес из Милета и Клеобул из Линда, Сенека, Аристотелов ученик Теофраст, Плиније Старији и друге античке личности. *Зрцало науке* завршава непотпуно сачуваном целином с насловом *По алфавитиу оѿи божесѿивенаѿо ѿисаниѿа и оѿи разних авѿѿоров некиѿа речи избраниѿа* у којој су донесене азбучно распоређене сентенце. Њих је углавном, врло често понешто измењене и прилагођене, пренео из *Алфавитѿа духовноѿ* Исаије Копинског и из књиге *Аѿофѿеѿмаѿиѿа*. Уочена је већина тако позајмљених изрека и утврђени су њихови аутори. То су Платон, Аристип, Аристотел, Ксе-

¹⁸ В. одличну студију Мирона Флашара, „*Studium (liberalium) litterarum*“, *XVIII столеће*, књ. II/2, Нови Сад, 1997. В. и М. Флашар, „О класичним студијама у Карловачкој гимназији“, *Зборник Маѿиѿице срѿске за класичне стѿудије*, 1, Нови Сад, 1998, 10–15.

¹⁹ Боривоје Маринковић, „Скица за три портрета“, у ауторовој књизи *Заборањени брајѿѿивениѿи ѿо ѿеру*, *Службени гласник*, Београд, 2008, 155.

²⁰ Павел Јозеф Шафарик, *Иѿѿѿориѿа срѿске књижевноѿиѿи*, <за штампу, према рукопису, приредила, напомене и поговор написала и регистар сачинила Мирјана Д. Стефановић>, *Завод за уѿбенике и наставна средства*, Вукова задужбина, Матица српска, Београд – Нови Сад, 2004, 303 (бр. 741).

²¹ Г. Михаиловић, *нав. дело*, 71 (бр. 66).

нократ, Диоген, Анаксагора, Хорације, Кратес, Зенон, Клеобул, Перијандар, Симонид, Бијас, Бион, Боетије, Епикур, Апулеј, Хермис, Секундо, Сенека. О користи наука говорио је, готово пола века касније, и велики Орфелинов последник Доситеј Обрадовић отварајући у Београду Велику школу.

Илустрјујући могућности лепог писања кроз мудре мисли и дидактично–моралне поуке користио је Орфелин у својој првој *Калиграфији*²² (1759), међу осталим, и латинске сентенце. Оне су на таблама исписане на латинском, али их има и преведених на руско–словенски језик. Препознате су за сада тек понеке, преузете од Публилија из Сирије, збирке *Gesta Romanorum* и Овидијевог *Љубавној умећа* с донесеним чувеним стихом „Est Deus in pobis“. У овој бакрорезној књизи дао је и преглед грчког алфабета, а на табли је, на грчком језику, исписао почетак *Дела айосџолских*.²³

Један од најважнијих подухвата Орфелинове просветитељске делатности, *Славено–српски мајазин* (1768), испуњен је мноштвом суштинских новина које по први пут улазе у српску културу. У предговору свом часопису Орфелин, међутим, управо у латинском језику види ексклузивну привилегију уског круга учених, ону препреку која онемогућује ширење знања ширим слојевима друштва, јер је то доба у којем, како каже, „народ сваког језика има књиге на свом властитом језику“. Оваквим ставом он се имплицитно заложиио за демократизацију културе, уочавајући управо у језику једну од оних упоришних тачака важних за изградњу националног идентитета, чиме у потпуности кореспондира с европским идејама свог времена. У *Мајазину* је објавио и *Писмо кесара Диоклијиана далмаијском народу*, с напоменом да је преведено с латинског, с оригинала који се налази у бечкој царској библиотеци, те је тако започео и научно изучавање античке баштине код Срба.²⁴ У похвалу женама испевао је и у *Мајазину* штампао *Сонет*, први у српској књижевности, и у њему поменуо Херкула и Троју, Дидону и Картагину, Клеопатру, Сократа и Аспасију.

У свом животном делу, *Жијију Пејтра Великог*, трагајући за пореклом Словена, позивао се и на вести разних античких аутора, па тако први помен имена Словени налази код касноантичког грчког историчара Прокопија из Цезареје. Приказујући настојања Петра Великог око устројавања редовне војске, Орфелин је, доносећи једну рефлексију на Грчко–персијске ратове, цитирао Херодота. Захваљујући бакрорезима којима је опремио своје дело, ова књига једна је од најлепших у српској култури, а међусобним деловањем илустрација и текста успостављају се несумњиве и вишеструке синкретичке везе. Тиме је Орфелин изразио и своје разумевање разноврсних и сложених односа између различитих уметности и њиховог узајамног про-

²² *Нав. дело*, 49-51 (бр. 36).

²³ Б. Чалић, „*Новаја и основашељнаја славено–сербскаја [...] Калиграфија* – прва калиграфија Захарије Орфелина“, *Љеџојис*, СКД „Просвјета“ Загреб, 2009, 106–120.

²⁴ Л[аза] Чурчић, „*Античка књижевност код Срба између 1768. и 1850. године*“, *Жива антика*, Скопље, 1980, 188.

жимања који су уочени још у античко доба, а које је изразила и Хорацијева поставка „ut pictura poesis“. О тим питањима водиле су се у Европи, у Немачкој посебно, у 18. столећу озбиљне теоријске расправе за које је и он могао знати. Такво свеобухватно схватање уметности показао је Орфелин и у неким другим својим делима, књижевним и ликовним.

Међу бакрорезним картама које је приложио књизи о Петру Великом налази се и мапа *Панонија, Мезија, Дација и Илирик*, с раскошним картушом у доњем левом углу на коме су приказани бог Нептун и три римска војника. Мапа приказује ове римске провинције по административном уређењу које је успоставио Диоклецијан својом реорганизацијом царства 297. године, док картуш симболично означава ширење царства после преласка Римљана преко Дунава у доба Марка Аурелија. И мапу и картуш Орфелин је преузео и прегравирао из дела *Notitia Orbis antiquae* (1703) Христофора Целарија. Овај, до сада неуочен, ликовни предлог показује још једном да је овај наш стваралац био отворен за уметничке импулсе који су стизали с разних страна, и из Русије и са Запада, и да их је срећно спајао у својим делима.

Антички садржаји нису изостали ни у последњим Орфелиновим књигама. У *Вечном календару*²⁵ (1783) помиње Цезарову реформу календара, а затим у контексту прогона хришћана помиње римске царе, доносећи уз Марка Аурелија његово тобожње аутобиографско причање о сељаку Милену с Дунава, који је са својом жалбом потегао из прекодунавских крајева у римски Сенат. Прича потиче из шпанске књижевности 16. столећа, а њен аутор је Антонио де Гевара (Antonio de Guevara), док је сам мотив много старији и сеже чак до Тацита. Геварину приповест обрадио је у 17. веку у стиховима и Лафонтен (Jean de La Fontaine) у једној својој сатиричној басни, а до Орфелина је ово казивање стигло посредством руске просветитељске периодике.²⁶ У односу на осталу садржину *Календара* и контекст у којем се појављује, тај текст одудара од осталих делова књиге, показује извештај одклон. То призива помисао да би се ова прича могла разумевати и као део оног припремљеног материјала који није доспео да буде објављен у свескама *Славено-српској маџазина*.²⁷

*Искусној подрумара*²⁸, из исте године, припремио је Орфелин према немачком узору,²⁹ али је у књигу унео и нешто од властитог практичног искуства. У уводним поглављима доноси, међутим, мишљења о вину, цитира Библију, црквене писце, помиње чак и Авицену, а такође и мноштво људи античког света: Ромула, цара Августа, Александра Великог (за којег каже да

²⁵ Г. Михаиловић, *Нав. дело*, 163–166 (бр. 168 и 169).

²⁶ Мирјана Бошков, „Шпанско дело о Марку Аурелију, Орфелин и Рајић“, *Јован Рајић – историјачар, њесник и црквени великодостојник*, Нови Сад, 2002, 79–95.

²⁷ *Нав. дело*, 92.

²⁸ Г. Михаиловић, *Нав. дело*, 166 (бр. 170).

²⁹ Н[elmut] Keipert, „Die deutsche Quelle des ‘Iskusni podrumar’ von Zaharija Orfelin“, *Зборник Маџице српске за филологију и лингвистику*, 33, Нови Сад, 1990, [203]–215.

је био велика пијаница, што му је и скратило живот), Езопа, Зенона, Катона, Ксенофонта, Теофраста, Овидија, Питагору, Платона, Плинија, Плутарха, Фабија, Валерија Максима, Цицерона, Солона, Хераклита, Хесиода, Сенеку... Ни у једној српској штампаној књизи 18. века није поменуто толико личности класичног света све у намери да се, први пут у српској култури, проговори о васпитању укуса, макар и у тако уском сегменту естетике какав је култура уживања у вину.

Помену античких личности у овом, али и осталим делима нашег ствараоца, не указују се тек као „прост тефтер“. Они упућују и на Орфелинову идеју антике, ону и онакву какву је сазнавао и пресађивао из својих извора – руске просветитељске периодике, аустријских и немачких издања, а вероватно понешто и из живог додира с италијанским поднебљем током својих венецијанских година. Улога античких садржаја у Орфелиновим делима снажно је у служби његових просветитељских идеја и њихове што боље аргументације. То је видљиво већ из његовог избора таквих тема, поступка њиховог прилагођавања или преобликовања и начина на који их употребљава, чиме је, у оквирима свога доба и својих могућности, дао значајан допринос процесу рецепције антике код Срба.

Завршавајући приказ једног издвојеног одсечка Орфелинове разгранате и разноврдне уметничке и научне делатности, још једном се мора истакнути да без, ма и незнатног, познавања оних година његовог живота у којима се формирао, неће бити могућно објаснити сву ширину његовог дела и домете које је остварио на дирљиво великом, а мукотрпном, путу модернизације српске културе у 18. веку. Ваља се зато надати да ће се једном утврдити шта се налазило у корену такве стваралачке ерудиције која је обележила десетлећа тог историјског времена и у њему с правом чини епоху која се може назвати Орфелиново доба.

BORIVOJ ČALIĆ

Vukovar

ZAHARIJA ORFELIN AND ANCIENT CULTURE

Summary

There are noticeable traces of knowledge of ancient culture in Zaharija Orfelin's works, due to his education, which is unfortunately unknown. Ancient culture can be noticed from the Latin language textbooks he prepared and published. The ancient contents are already there in the enlightening document *Zrcalo nauke* (*The Mirror of Science*, 1756–1762), later in his other works *Kaligrafija* (*Calligraphy*, 1759), *Slaveno-srpski magazin* (*Slavic-Serbian Magazine*, 1768), *Žitije Petra*

Velikog (*History of Peter the Great*, 1772–1774), *Iskusni podrumar* (*An Experienced Winemaker*, 1783) and *Večni kalendar* (*An Eternal Calendar*, 1783). According to one interpretation, this author created even his last name Orfelin from names of ancient mythological persons. By using ancient contents to serve his ideas, Orfelin contributed significantly to the reception of ancient history in Serbian culture in the 18th century.

Keywords: Zaharija Orfelin (18th century), ancient culture, Serbian literature, Serbian culture, Enlightenment